

ОТНОВО ЗА РЕЧЕВИТЕ АКТОВЕ И ЗА РАЗЛИКИТЕ МЕЖДУ ГЛАГОЛ И СКАЗУЕМО

АНГЕЛ Г. АНГЕЛОВ

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
angel_angelov@slav.uni-sofia.bg

В този доклад се преразглеждат въпроси относно свързаността на думите, назоваващи действия, както в парадигматичен, така и в синтагматичен план. Класическата дихотомия на Ф. дьо Сосюр, разбира се, е намерила продължение в редица по-късни разработки, сред които се открояват моделите на М. А. К. Халидей и Р. Хеййзън и на П. Рикъор. Припомняйки някои основни постулати от областта на прагматиката, които също са класически, тук се посочват примери, очертаващи по-специфични случаи на граматикализация.

Ключови думи: семантика на глагола, семантика на сказуемото, парадигматично срещу синтагматично значение, лексикални таксономии, междуезиков обмен на концептуализации и граматикализации

SPEECH ACTS, VERBS AND THE PARADIGMATIC VS. SYNTAGMATIC MEANING REVISITED

ANGEL G. ANGELOV

SOFIA UNIVERSITY ST. KLIMENT OHRIDSKI
angel_angelov@slav.uni-sofia.bg

This paper re-examines some classical theories of the meaning and the embedding of verbs (words for acts) both *outside* and *within* context. F. de Saussure's dichotomy concerning paradigmatic/syntagmatic aspects of meaning finds its further interpretation in various theoretical models, especially in the field of pragmatics and the philosophy of language. Among them the works of M.A.K. Halliday and R. Hassan, as well as of P. Ricoeur could serve as a point of departure in explaining some newer and sophisticated cases of grammaticalization. The paper focuses on examples of the exchange of mental patterns, clichés and frozen expressions due to contemporary language contacts.

Keywords: verb semantics, clause predicate semantics, paradigmatic vs. syntagmatic meaning, lexical taxonomies, cross-lingual exchange of conceptualizations and grammaticalization patterns

Имат ли думите, назоваващи действия, семантика, или са по-скоро асемантични, свързващи елементи в рамките на изреченията и текстовете?

Този въпрос на пръв поглед изглежда излишен – очевидно е, че названията на действията имат значение – както лексикално, така и граматическо. Такаъв лесен отговор обаче може да се окаже подвеждащ особено когато става дума за анализи в областта на текстовата структура, а и още повече при съпоставителни изследвания по граматика и прагматика.

Парадигмите при глаголите

Ще започна с няколко триузми: 1) Семантиката на *думите за действия или състояния* се проявява в две направления – синтагматично и парадигматично. 2) Между тези два вида семантика има разлика – едната, парадигматичната, е по-скоро лексикална, а другата – синтагматичната, е по-скоро граматическа. (Уточнение: глаголите, разбира се, имат граматически парадигми, но в случая под *лексикални парадигми* се разбират словесните таксономии.) 3) Под лексикална парадигматична семантика се разбира свързаността на думите по вертикала и способността им да се обособяват в тематични класове. Въпреки че си служат с различни термини, отделните лексикографски школи (например Trier 1973, а така също и Филин/Filin 1967) определят тази свързаност като семантични полета или семантични (понякога тематични) континууми. В редица отношения тази свързаност на думите е аналогична на сетивните континууми, предавани и в наративите. Но и извън наратива свързаността продължава да съществува. Например глаголят *ЯЗДЯ* в български предполага наличието на КОН или МАГАРЕ, макар че, както ще се види в примерите по-нататък, в други езици съвсем не е така. В английски значението е по-широко, напр. *ЯЗДЯ ВЕЛОСИПЕД*, а в руски същият глагол има и по-широко значение. 4) Глаголите, назоваващи актовете от човешкото битие, в много отношения са условно отделни думи, защото действията по принцип са уникални и не могат да се поддават на обобщение. Такова твърдение безспорно е крайно, но има своите строги логически основания в класическата статия на Дж. Р. Фърт за модусите на значението, залегнала в принципите на Лондонската школа (Firth 1957).

Гледната точка на Халидей и Хейзън

В този ред на мисли лежат и постулатите от първия период на М. А. К. Халидей и Р. Хейзън (Halliday, Hasan 1976), и по-специално в наблюденията им над свързаността на текста като такъв. Според тях елипсите на глаголи е един от основните фактори на текстовата кохезия. Например: *Иван ходи на училище. Аз също.* По-късният пример на Хейзън гласи: *Аз свиря на чело и жена ми също го прави. I play the cello. My wife does, too.* (Hasan 1994: 77). С други думи, *Аз свиря на чело и жена ми също свиря*. Коментарът е следният – *Нейното свирене не е като моето, пък и моето всеки път е с нещо по-различно.* В този смисъл всеки акт е уникален и въпросът за референцията при глаголите по принцип е условен, а често пъти и метафоричен. Следователно понятието (концептът) отвъд названието на все-

ки конкретен акт е твърде мъгляво и силно разколебано освен ако глаголят не е прикован към даден контекст. Примери в това отношения могат да се видят в анализите на Димитър Спасов в неговата монография за английския глагол, където са показани редица специфични употреби, характерни за този език (Спасов/Spasov 1972). Условността на ономасилогичния аспект при глаголите е в пъти по-голяма от тази при съществителните, където също има степен на абстракция в смисъл на обобщение. Знайно е, че думата „маса“ на който и да е индоевропейски език назовава различни видове маси. И все пак наличието на една маса в дадено помещение е доста устойчив факт и предметът *маса*, погледнат в различни моменти, обикновено си е все същият. Условната семантика при глаголите е толкова голяма, че в разговорната реч и в лексикалните парадигми именно глаголите се натрупват с допълнителни значения и твърде често се десемантизират. Така например семантиката на глагола *права* и в български, и в английски (*to do* или *to make*) показва точно такава избледняване и универсализиране на значението. По-нататък ще посоча още подобни примери.

В този ред на мисли следва да разграничим *кохезия по вертикала* – *таксономична*, и *кохезия по хоризонтала* – *синтактична*, *текстова* или *наративна*. Халидей и Хейзън, следвайки своя учител Фърт, са на крачка от крайното твърдение – глаголите не са думи, а само свързващи думи. Това твърдение се подкрепя от следната логика. Асемантични в лексикално отношение са преди всичко глаголите *съм* и *имам* особено когато изпълняват спомагателна функция – тогава те са по-скоро казуеми, а не глаголи. Важно уточнение: българската граматична терминология добре различава глагол от казуемо – глаголят е единица на лексикално равнище (парадигматично), а казуемото е част от изречението, т.е. от синтагмата, от наратива или кокласификацията. Казуемото обаче в пълнозначните примери се нуждае от субект, бил той и в трето лице. Не е случайно, че примерите за глаголно словообразуване в речника под редакцията на Й. Пенчев (Пенчев/Penchev 1999) са посочени в третото лице на глаголите.

Да обърнем внимание на факта, че действията всъщност се назовават не с глаголи, а със съществителни, най-често отглаголни. Така таксономията на актовете, изследвана от ранния П. Рикъор (Ricoeur 1977), всъщност се представя от *пълнозначни съществителни* и тази група думи (някои биха я определили като граматическо поле (а не лексикално) в българския език е представена от субстантиви в среден род. В други езици обаче е на лице конверсия, която на практика изключва глаголите като граматически единици. В словообразователния речник на Й. Пенчев това добре проличава. Там напълно съзнателно е възприет обратен принцип – да се изпускат отглаголните съществителни.

Лицето в казуемото

Нека се насочим към синтагматичните значения на глаголните употреби. Верни на българската езиковедска традиция, разграничаваща глагол от

сказуемо, можем да достигнем до обобщението, че *глаголът като такъв* осъществява вертикална кохезия, а *сказуемото като такова* – хоризонтална. С други думи, разкриването на значенията на *глагола* безспорно отвежда към таксономиите, опиращи се на психични образи или понятия (т.нар. ментален лексикон, вж. Miller 1991). Именно в търсене на значението при *сказуемото* попадаме при текстовия дейксис и отношенията в контекста, изследвани от различни наратолози, текстови или корпусни лингвисти, например при посочените Халидей и Хейзън, или при техните последователи Дреслер и Дьо Богранд (Дреслер, Дьо Богранд, Стоянова-Йовчева/Dreasler, De Beaugrande, Stoyanova-Yovcheva 1995). Основното при сказуемите е, че те не могат без субект, без деятел – той дори е най-важната част от семантиката на самото сказуемо (както твърди Лайънс (Lyons 2000). Дори и да е трансцендентен – т.е. невидим или неизразен с подлог – субектът е факт в окончанието. Българският език *настоява* за редундантност на лицето, като дори след модален или фазов глагол там, където в други езици има инфинитив, окончанието следва да се повтори, например ИМАМ да ВЗЕМАМ.

В тази връзка логично е да се запитаме *защо заповедите може да са само във второ лице?* Защо тук не може да се разгърне цялата граматическа парадигма? Очевидно е, че при повелителното наклонение става дума за граматикализация на социалната интеракция в много по-конкретен контекст. Знае се, че слушащият е вътре в глагола, а също и говорещият. Известно е, че тъкмо това изразява граматиката на лицето. Ако даваме примери за заповед в първо лице – *да стана, да се облека, да легна*, то това са по-скоро граматически метафори (по термина на Лайънс). Следователно интеракцията между първото и второто лице на сказуемото предполага точно тъкъв интерактивен дискурс (Якобсон вероятно би нарекъл това *стилистично правило*).

Не е така при употребите на глаголите в трето лице. Тук най-често става въпрос за разкази, за научни твърдения или обобщаващи сентенции. Употребени в трето лице, спомагателните глаголи имат по-скоро атрибутивна, а не толкова предикативна функция. Ако са употребени в трето лице, те не показват действие и последица от действие на субект върху обект, каквото е налице например в изречението *Иван яде ябълка*. И това неведнъж е било определяно като класически триелементен модел изречение, изграждащо разказ, с именителен и винителен падеж (вж. Sapir 2019; Jespersen 1924 [2013]; Tesnière 2015). Изреченията от типа *Иван е ученик* са изречения нексус, в повечето случаи използвани за научен текст и кокласификация, обобщение, което разчита на сказуеми в трето лице, а и често пъти изграждат безлични изречения – особено при силогизми и умозаклучения.

Примери за междуезикови асиметрии и граматически метафори

Следователно в повечето случаи третото лице е инперсонално, то е темата – наротивът, но при по-строга логика би могло да се говори и за чет-

върто лице, изразявано при рефлексивните сказуеми (вж. Ангелов/Angelov 1998).

Има и множество други глаголи, които променят напълно лексикалната си семантика в трето лице и не може да се употребяват в първо и второ лице. Например *отива си, отиват си* (в смисъл *подхождат си*, а не *напускат този свят*). Едно е глаголът *отивам*, друго е *отивам си*, трето е *отива си* – в смисъл *подхожда си* – в трето лице ед. или мн. число. Твърде пресилена е граматиката, ако се каже *отивам си* в смисъл на *подхождам си*. Такова ограничение (което е на границата между факултативно и задължително правило) означава, че глаголът е фразеологично свързан с определени колокации и определен контекст, тема и стил. Означава също, че става дума за метафорична употреба и колокациите, стилът и особено граматиката са важни за дезамбигуацията на лексикалното значение.

Така е и при глагола *случва се* (само в 3 л.), за чиято клиширана употреба беше изписано много през последните години. *Случването* се превръща в асемантичен глагол в български, каквито са *прави, става* (само в 3 л., защото едно е *аз ставам, ти ставаш, то (детето) става*, ако е с изразен подлог лице, а друго е *то става* с неизразен подлог) и др. В тези случаи именно граматиката определя лексикалното значение на асемантичните или многозначните глаголи и в нашия език има немалко примери, при които се стига до вторична и третична семантизация.

Ето още примери за промяна на лексикалното значение при употреба на глагола в трето лице или чрез частица – *намирам*, но *намира се* (локация, състояние, а не действие); *пада се* (*падам, падаш*, но *пада се* например в лотария или в игра). Частицата за възвратност СЕ тотално изменя значението, като снемането на многозначността може и да не е винаги в трето лице, например едно е *карам*, друго е *карам се*. Тук може да се добавят и още примери: *разбира се* (абсолютно фразеологизирано), но и *явява се, случва се, прави се, работи се, дава се, приема се, разглежда се...* Все инперсонални употреби.

А ето и някои сравнения с английския език и неговото разширяващо се влияние. Да се върнем отново към примера на Хейзън – *Аз свиря на чело, жена ми също го прави*. Какво е това ГО в случая. Дали е обект, т.е. пряко допълнение, което по правило е получател на действието, изразено във винителен падеж. Очевидно е, че това ГО не е получателят на действието, т.е. не е същинско допълнение. Ако беше така, тогава би било възможно да се каже *Жена ми също го прави него* – но това изглежда не чак толкова *аграматично*, а по-скоро *нонсенс* на български. Следователно тази кратка форма на личното местоимение във винителен падеж ГО се отнася към самото действие. Тук има редувантност на действието, заместваща типично английската форма на изразяване на кохезията, с така наречените *tag конструкции*. Тези конструкции се заемат и в български, но търсят еквивалент, като се оформят според граматиката на нашия език. Редувант-

ността е именно на сказуемато, а не на глагола, защото в лексикалните парадигми няма глагол ГО.

Заклучение

Така или иначе, нека повторим, че в конструкцията ПРАВЯ ГО става дума за дублиране на сказуемото, защото ГО в случая означава действие, а не понасящо действието допълнение. Този речев акт може да се изрази и с фразата АЗ ПРАВЯ ТОВА (т.е. чрез показателно местоимение, а не чрез лично местоимение). В случая ГО дублира ТОВА, т.е. сказуемото, а не НЕГО, т.е. някакво допълнение.

Грамматическата конструкция в самия английски става теоретично поясна именно при прехвърлянето ѝ (на практика неточен превод) на български, защото изпъква винителният падеж на местоимението. Заетата конструкция става граматически по-ясна в българския език и се разбира, че сказуемото съвсем не е безлично, защото 3 л. ед.ч., при това във винителен падеж, означава ясно изразено граматическо значение – това на допълнение, но лексикалната семантика на местоимението на практика е референция спрямо глагол. Докато в английски местоимението *it* всъщност е и лично местоимение в трето лице единствено число, и показателно местоимение, т.е. налице е граматическа омонимия.

Такива заемания и своеобразни преводи на граматически конструкции дават възможност да се проследят дълбинни структури в езиците, които са скрити поради синкретиката на морфемите, характерна за индоевропейските езици, и поради историческите опростявания, протекли при отделните езици.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1998: *Ангелов, А. Contrasting Person Deixis Grammaticalization. – Съпоставително езикознание, № 3–4, с. 125–137.*
- Дреслер, Дьо Богранд, Стоянова-Йовчева 1995: *Дреслер, В., Р. дьо Богранд, С. Стоянова-Йовчева. Увод в текстовата лингвистика. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.*
- Пенчев 1999: *Пенчев, Й. (ред.). Словообразователен речник на съвременния български книжовен език. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.*
- Спасов 1972: *Спасов, Д. Глаголът в структурата на английския. София, Наука и изкуство.*
- Филин 1967: *Филин, Ф. П. О лексико-семантических группах слов. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. София, Българска академия на науките, с. 523–538.*
- Firth 1957: *Firth, J. R. Modes of Meaning. Essays and Studies. – In: Firth, J. R. Papers in Linguistics 1934–1951. London, Oxford University Press, pp. 190–215.*
- Halliday, Hasan 1976: *Halliday, M. A. K., R. Hasan. Cohesion in English. London, Longman.*

- Hasan 1994: *Hasan, R.* The texture of a text. – In: Graddol, D., O. Boyd-Barrett. *Media texts: autors and readers: a reader.* Clevedon, Multilingual Matters, pp. 74–89.
- Jespersen 1924 [2013]: *Jespersen, O.* Philosophy of Grammar. Routledge.
- Lyons 2000: *Lyons, J.* Deixis and Subjectivity. Loquor, ergo sum? – In: Jarvella, R. J., W. Klein. *Speech, place, and action: Studies of deixis and related topics.* Ann Arbor, Mich: UMI Books on Demand, pp. 101–124.
- Miller 1991: *Miller, G. A.* Wörter. Streifzüge durch die Psycholinguistik. Heidelberg, Spectrum der Wissenschaft.
- Ricoeur 1977: *Ricoeur P., D. Tiffeneau.* La sémantique de l'action. Paris, Éditions du Centre national de la recherche scientifique.
- Sapir 2019: *Sapir, E.* Language, an Introduction to the Study of Speech. Forgotten Books.
- Tesnière 2015: *Tesnière, L.* Elements of Structural Syntax. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- Trier 1973: *Trier, J.,* Aufsätze und Vorträge zur Wortfeldtheorie. Reichmann, O., A. V. Lee (Hrsg.). De Gruyter Mouton.

REFERENCES

- Angelov 1998: *Angelov, A.* Contrasting Person Deixis Grammaticalization. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 3–4, pp. 125–137.
- Dresler, De Beaugrande, Stoyanova-Yovcheva 1995: *Dresler, V., R. de Beaugrande, S. Stoyanova-Yovcheva.* Uvod v tekstovata lingvistika. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski“.
- Filin 1967: *Filin, F. P.* O leksiko-semanticheskikh gruppakh slov. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akad. Stefan Mladenov.* Sofia, Balgarska akademiya na naukite, pp. 523–538.
- Firth 1957: *Firth, J. R.* Modes of Meaning. Essays and Studies. – In: *Firth, J. R. Papers in Linguistics 1934–1951.* London, Oxford University Press, pp. 190–215.
- Halliday, Hasan 1976: *Halliday, M. A. K., R. Hasan.* Cohesion in English. London, Longman.
- Hasan 1994: *Hasan, R.* The texture of a text. – In: Graddol, D., O. Boyd-Barrett. *Media texts: autors and readers: a reader.* Clevedon, Multilingual Matters, pp. 74–89.
- Jespersen 1924 [2013]: *Jespersen, O.* Philosophy of Grammar. Routledge.
- Lyons 2000: *Lyons, J.* Deixis and Subjectivity. Loquor, ergo sum? – In: Jarvella, R. J., W. Klein. *Speech, place, and action: Studies of deixis and related topics.* Ann Arbor, Mich: UMI Books on Demand, pp. 101–124.
- Miller 1991: *Miller, G. A.* Wörter. Streifzüge durch die Psycholinguistik. Heidelberg, Spectrum der Wissenschaft.
- Penchev 1999: *Penchev, Y. (red.).* Slovoobrazovatelyn rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, Akademichno izdatestvo “Prof. Marin Drinov”.

- Ricoeur 1977: *Ricoeur P., D. Tiffeneau*. La sémantique de l'action. Paris, Éditions du Centre national de la recherche scientifique.
- Sapir 2019: *Sapir, E.* Language, an Introduction to the Study of Speech. Forgotten Books.
- Spasov 1972: *Spasov, D.* The Verb in the Structure of English. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Tesnière 2015: *Tesnière, L.* Elements of Structural Syntax. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- Trier 1973: *Trier, J.*, Aufsätze und Vorträge zur Wortfeldtheorie. Reichmann, O., A. V. Lee (Hrgs.). De Gruyter Mouton.

✉ Проф. д.ф.н. Ангел Ангелов

Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

✉ Prof. Angel Angelov, DSc

Faculty of Slavic Studies, Sofia University St. Kliment Ohridski
15 Tsar Osvoboditel, Sofia 1504, Bulgaria

Публикувано: 5 юли 2022 г.

Published: 5 Juli 2022